

LAIMA GRUMADIENĖ

BALSIŲ KIEKYBĖS SISTEMŲ SANKIRTA IR RAIDA

Lietuviškuosiuose miesto sociolektuose randasi tokių kalbos ypatybių, kurių nėra nė vienoje lietuvių tarmėje: pvz., balsių kiekybės defonologizacijos tendencija. Vis dėlto tokie dalykai laikytini ne svetimu, kalbai primestu dalyku, o vienu iš galimų kalbos raidos atvejų. Dažniausiai balsių kiekybės defonologizacijos apraiškas lietuvių kalboje linkstama aiškinti kalbų sąveika ar kontaktais¹. Tačiau nereikėtų atmesti tarmių ir jų sąveikos poveikio galimybės.

Iš pirmo žvilgsnio ir nereguliarios kalbos struktūros požiūriu inovacijos randasi ir gyvuoja, pakludamos tam tikroms fonologinėms taisyklėms, bet reikia rasti, kur ir kada tos „tam tikros“ fonologinės taisyklės galioja. Kartais tai gali būti įvairių amžiaus grupių, socialinių sluoksnių atstovų kalba ar skirtingi kalbos stiliai. Gana retai konstatuojama, kad įvairios kilmės garsyno inovacijų raida priklauso nuo to, kad žmonės, kurių kalboje pasitaiko inovacijų ar girdi jas vartojant kitus, gali jas skirtingai vertinti, nes skiriasi jų idiolektų fonologinės sistemos².

Miesto sociolektuose dažnai pasitaiko atvejų, kai dar vaikystėje mokantis gimtosios kalbos susiduria kelios fonologinės sistemos: pvz., tėvų tarmės ar jų pamatu susiformavusi bendrinė kalba skiriasi, įvairuoja aplinkinių kalba. Neišvengiamai turi būti apibendrinama. Randasi vadinamųjų „papildomųjų taisyklių“, t. y. variavimo pamatas. Kalbantysis iš klausos stengiasi prisitaikyti jo požiūriu geriausią, aukščiausiai kotiruojamą variantą prie savo fonologinės sistemos. Tada viską lemia susiduriančių fonologinių sistemų pobūdis.

Truputį idealizuodami realią padėtį, galime įsivaizduoti, kad miestuose kontaktuoja dvejopos balsių kiekybės sistemos: A – „suvalkietiškoji“ ir B – „rytietiškoji“. Lietuvių dialektologijos darbuose skiriami trys balsių kiekybės posistemiai: nekirčiuotų skiemenų (1), kirčiuotų negalinių skiemenų (2) ir kirčiuotų galūnių (3):

	1	2	3		1	2	3
	\bar{V}	\acute{V}	\check{V}		\acute{V}	$\overset{s}{V}$	
A	\breve{V}	\grave{V}	\dot{V}	B	\breve{V}	$\overset{s}{V}$	\dot{V}

¹ Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. Vilnius, 1966, p. 104.

² H. Andersen. Abductive and Deductive Change. — Readings in Historical Phonology: Chapters in the Theory of Sound Change. The Pennsylvania State University Press, 1978, p. 338.

Skirtumų nemaža. „Suvalkietiškoji“ A sistema nekirčiuotoje pozicijoje (1) išlaiko balsių kiekybės priešpriešą, o „rytietiškoji“ B – ne. Kirčiuoti negaliniai skiemenys (2) A sistemoje gali turėti ilguosius ir trumpuosius balsius, o B sistemoje – ilguosius ir pusilgius. Kirčiuotų galinių skiemenų posistemiai irgi skiriasi: abi sistemos turi trumpuosius balsius, bet A₃ posistemis turi ilguosius, o B₃ posistemis – pusilgius. A sistema paprastesnė, nes A₂ ir A₃ posistemiai sutampa. A sistemoje yra tik ilgieji arba trumpieji balsiai, o B sistemoje – dar ir pusilgiai. „Susidūrus“ abiem – A ir B – sistemoms, galimybių skirtingai interpretuoti balsių kiekybę padaugėja. Todėl galimi keli raidos etapai.

Kontaktuojant A ir B tipo idiolektams, gali sutrikti ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša, nes įmanoma, kad $\bar{V} \rightarrow \check{V}$ [-kirč.], t. y. ilgieji gali būti realizuoti, bet gali būti ir nerealizuoti, nes B₁ posistemyje šios priešpriešos nėra. Alofonų spektras platus, bet B tipo idiolektams „tas pats“, ar ilgiau, ar trumpiau bus tariamas nekirčiuotas balsis, nors apskritai B sistema \bar{V}/\check{V} priešpriešą turi, bet ne šiais atvejais. Nors B sistemoje fonologiškai įmanomas, bet tarmėse nepasitaiko tokio tarimo, kai nekirčiuoti ilgieji realizuojami kaip trumpieji: *rukíti, rítáms, kulímas, rustì*. Tai ir yra minėtosios substitucijos indikatorius.

„Suvalkietiškosios“ sistemos kirčiuotų negalinių skiemenų posistemo (A₂) ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša grindžiama įtemptumu, t. y. kokybiškai, o ne kiekybiškai³. O „rytietiškosios“ sistemos B₂ posistemyje atvirksčiai – kiekybiškai, o ne kokybiškai. Todėl A sistemos atstovai gali nė nejausti B sistemos kirčiuotų negalinių skiemenų kiekybės opozicijos ir pusilgius „rytietiškus“ kirčiuotus balsius suvokti kaip normalius kirčiuotus ilguosius, pvz., *tí.kras, lŭ.pti, lindĭ.mas, kĭ.to, kŭ.ro*. Pusilgis ir ilgasis iš tikrųjų kokybiškai gali mažai skirtis, o kiekybės opozicija „suvalkietiškojoje“ sistemoje nėra tokia reikšminga kaip „rytietiškojoje“. Šiais atvejais vyksta fakultatyvinės variacijos $\check{V} \rightarrow \overset{s}{V}$.

A tipo idiolektuose sutampa A₂ ir A₃ (t. y. kirčiuotų tiek negalinių, tiek galinių skiemenų) posistemiai. Todėl visai įmanoma, kad tai, kas apibendrinama A₂ posistemyje, gali būti apibendrinama ir A₃ posistemyje. Taip atsiranda kirčiuoti pusilgiai ir žodžio gale. Šiuo atveju, nepakankamai skiriant kirčiuotų trumpųjų ir ilgųjų balsių realizacijas, ištariama: *baltĭ., malŭ., dvl., vardŭ.* Tokie tarimo variantai gali patekti ir į B sistemos idiolektus.

Taigi gana abstrakčiai apibūdinome naujos – C – sistemos etapus.

	1	2	3
C	$\overset{s}{V}$	$\overset{s}{V}$	$\overset{s}{V}$
	\check{V}	$\overset{s}{V}$	$\overset{s}{V}$

³ A. Paker ys. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius, 1982, p. 92 tt.

Naujoji sistema nekirčiuotuose skiemenyse (C_1), kaip ir B sistema, leidžia realizuoti tik trumpuosius balsius. Kirčiuoti skiemenys, kaip ir A sistemoje, kirčiuojami atitinkamai vienodai tiek galinėse, tiek negalinėse pozicijose. Trumpųjų kirčiuotų nebelieka, svyruojama tarp „ilgumo“ ir „pusilgumo“. Nukenčia priegaidės, nes, realizuojant pusilgius, priegaidės netenka bazės. Skirtumas tarp A ir C sistemų antrojo ir trečiojo posisteminių tas, kad, nors abiejų sistemų atitinkami A_2 ir A_3 bei C_2 ir C_3 posistemiai tarpusavyje sutampa, C sistemoje kiekybės opozicijos praktiškai nebelieka.

Kalbos požiūriu susiformuoja nauja C sistema, kurios dinamiškumą tebelemia ir ekstralingvistiniai veiksniai. Vienas iš jų yra bendrinės kalbos norma: jeigu bendrinę kalbą kalbantysis laiko prestižine, į ją orientuojasi, C sistemos formavimasis užtrunka. Kitas veiksnys — imigracija iš tarmių, t. y. nuolat pasipildo žmonių, kurių idiolektai priklauso A arba B sistemoms.

Nors čia aprašoma miesto sociolektų balsių kiekybės raida, tačiau kalbos raida, apskritai būdinga tai, kad fonologiniai reiškiniai, plisdami laike ir erdvėje, netenka pozicinių apribojimų ir taisyklės apibendrinamos⁴.

INTERSECTION AND DEVELOPMENT OF THE VOWEL QUANTITY SYSTEMS

Summary

Under the intersection of two dialectal systems — Southwest (A) and East (B) Lithuanian — the urban Lithuanian system C comes into being. In the latter, vowel length dephonologization is obvious and predicted because of the essential quantitative and qualitative differences existing in both A and B systems. The synchronic alternation there is considered as an indicative of diachronic change in progress.

⁴ R. D. King. Functional Load and Sound Change. Readings in Historical Phonology: Chapters in the Theory of Sound Change. The Pennsylvania State University Press, 1978. 211 p.